

SPANNENBERGER NORBERT

A Volksbund

Egy népcsoport nemzetiszocialista szervezete vagy emancipációs kisebbségi egyesület?

Az első világháború egyik fontos kihatása az volt a magyarországi németekre, hogy kapcsolatba kerültek a német birodalmi hadsereg katonáival, ami számukra addig ismeretlen érzéseket váltott ki: a német nemzeti öntudatot és az etnikai szolidaritást. Károlyi Mihály októberi forradalmát ez a kisebbség már etnikai alapon szerveződött Nemzeti Tanácsa révén üdvözölte, amely az erdélyi szászok vezetésével határozott kisebbségpolitikai programot képviselt.¹ Ellenpólusként egy eddig ismeretlen egyetemi professzor, Jakob Bleyer tűnt fel a kisebbségi politika színpadán, aki tagadta a magyarországi kisebbségek politikai érdekképviselőre való jogosultságát.² Bleyer koncepciója támogatta a „megtámadhatatlan magyar szupremáciát” a kisebbségi kérdésben is, és egy centralizált-konzervatív kormányzati forma mellett szállt síkra. Amint ismeretes, Bleyer már 1917-ben Tisza miniszterelnök politikai köréhez tartozott,³ és a „magyarság és a németiség közötti szoros lelki kapcsolatról” megfogalmazott jelszava a magyar, valamint az asszimilált értelmiség kedvelt szólamává vált. Ezzel akarták kifogni a szélet a radikális – például az erdélyi szász – kisebbségi politikusok vitorlájából. Mivel a forradalmi kormányok kisebbségpolitikai kezdeményezései társadalompolitikai programjuk fontos részét képezték, az állásfoglalás valamelyik kisebbségpolitikai program mellett *nolens volens* egyben állásfoglalás volt az egyes forradalmi kormányok mellett vagy ellen is. Bleyer megpróbálta a „szászokkal” szembeni nézetkülönbségét világnézeti útra terelni, ennek azonban nem volt létjogosultsága. A „szász” tábor tagjai ugyanis éppúgy gyakorló, leginkább protestáns keresztények voltak, és vezető személyiségeik közé tartozott a katolikus pap és szociálpolitikus Alexander Gießwein is.⁴

A forradalmak után Bleyer saját kérésére átvette a nemzetiségi miniszteri tárcát. A minisztérium feladata – nevével ellentétben – nem a magyar kormány jövőbeli kisebbségi politikájának kidolgozása volt, hanem a magyar területek – Felső- és Nyugat-Magyarország, a későbbi Burgenland – leválasztása elleni propagandatevékenység.⁵ Burgenland elvesztését a közvélemény Bleyer személyes kudarcaként értékelte, bár Bleyer minisztériumát akkor is fel-

¹ Bővebben lásd Spiegel-Schmidt, Friedrich: Die Arbeiterbewegung 1918/1919 in Ungarn mit besonderer Berücksichtigung der Deutschen in Ungarn. Südostdeutsches Archiv, Jg. 26/27. 1983-84. 125-138.

² Eddig két biográfia jelent meg Jakob Bleyerről, mindkettő disszertációként és német nyelven. Schwind, Hedwig: Jakob Bleyer. Ein Vorkämpfer und Erwecker des ungarländischen Deutschtums. München, 1960. 2. kiadás; Fata, Márta: Jakob Bleyer. Politischer Vertreter der deutschen Minderheit in Ungarn 1917-1933. Freiburg, 1991. (a továbbiakban: Fata)

³ Vö. Seewann, Gerhard: Das Ungarndeutschtum 1918-1988. In: Hösch, Edgar – Seewann, Gerhard: Aspekte ethnischer Identität. Ergebnisse des Forschungsprojekts „Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum”. München, 1991. (a továbbiakban: Seewann 1991.) 299-323., itt 303.

⁴ Steinsch, Irma: Die Entwicklung der deutschen Volkstumsforschung in Ungarn vom ersten Weltkrieg bis zum Wiener Vertrag. Deutsche Ostforschung, 1943. 531-551., itt 532. Bleyer az ellenpártot nemcsak „régí vágású német álmódzóknak”, hanem „hazaárulóknak” és „kommunistaszimpatizánsoknak” is nevezte. Vö. Fata 94.

⁵ Belügyminisztérium Dokumentációs Osztályának Irattára, Budapest (BMDOI), V-89906. Pócz Antal vallomása 1946. május 6-án.

oszlatták volna, ha propagandatevékenysége sikerrel jár. Az ellenforradalmi kormány 1919 augusztusában hozott kisebbségi rendeletét a minisztertanács négy héttel később már úgy kommentálta, hogy azt a közigazgatási hivatalok ellenállása miatt nem lehet végrehajtani. Ez az érvelés 1944-ig a magyar kisebbségi politika *ceterum censeo*ja maradt.⁶

Az 1920. június 4-i trianoni szerződés a magyar közvélemény elkéseredését váltotta ki. A győztes nagyhatalmakon és a szomszédos országokon kívül egy belső „ellenséget” is megtalálni véltek: a nemzetiségeket. A politikai katolicizmus irányította német nyelvű *Neue Post* így írt erről: „Ha Magyarország elpusztul, akkor ti [vagyis a nemzetiségek – Sp. N.] gyilkolátok meg!”⁷ A trianoni szerződés következtében a kisebbségi és többségi lakosság aránya alapvetően megváltozott, hiszen a nemzetiségek aránya 10,4%-ra csökkent, és kompakt településterületei – különösen az egyre represszívebb kisebbségi politikát követő szerbek és románok – Magyarország új szomszédos országainak fennhatósága alá kerültek. A megcsonkított Magyarországon maradt kisebbségek közül a német kisebbség volt szám szerint a legnagyobb, mely az összlakosság 7%-át tette ki, azonban nem rendelkezett semmilyen politikai, gazdasági vagy kulturális érdekképviseléssel, ezenkívül szociális összetételre igen egyoldalú volt, ugyanis több mint 56%-a agrár jellegű tevékenységet folytatott. Bár sokuknak sikerült a szociális felemelkedés, de ez legtöbbször a teljes asszimilációval járt együtt, míg a parasztság körében az etnikai öntudat továbbra is ép maradt. A kvantitatív „nagyság” így szöges ellentétben állt a szocio-politikai „gyengeséggel”.

A Trianon miatt felajzott közvélemény az „összecsüvés-elmélet” hevében élt, miszerint az etnikai kisebbségek aknamunkája vezetett Magyarország felbomlásához. Ezért határozottan követelte az etnikailag egységes és czáltal „crós” Magyarország megteremtését.⁸ Ilyen körülmények között vette át Bleyer a német kisebbség sorsának irányítását. Bleyer – saját közlése szerint – kisebb metamorfózison ment keresztül: továbbra is abból indult ki, hogy a magyar társadalom rá van utalva az asszimilációra, és ez ellen nem is volt kifogása, a német parasztságot azonban meg akarta óvni mindettől. Ugyanakkor épp ezt a réteget akarta bevonni a nagy nemzeti feladatba, a revíziós politikába.⁹ Bleyer okozati összefüggést látott a magyar revíziós törekvések és a kormány kisebbségi politikája között. Ezért a német kisebbség önszerveződési stratégiáját ez a tény határozta meg egészen a második világháború kitöréséig. Bleyer „Deutschungar” tézise kizárta az „össznémet politizálást”, illetve a szomszédos országok német kisebbségeivel való együttműködést. Ez a kép azonban így meglehetősen leegyszerűsített. Bleyer tudta, hogy a politikai elitnél már nem élvez bizalmat, ezért támogatta Bethlen István miniszterelnök politikáját, de ugyanakkor felvette a kapcsolatot a budapesti német követséggel is. Az Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein (Magyarországi Német Népművelődési Egyesület) megfelelt a kor kívánalmainak, de Bleyer konzervatív személyiségének is: a vezetőségben a politikai katolicizmus számos prominens

⁶ Bővebben lásd Spannenberger Norbert: Gyögy György, Regierungskommissar für die deutsche Minderheit in Ungarn in der Bethlen-Ära. Suevia Pannonica. Archiv der deutschen in Ungarn, Jg. XVII. 65.-81.

⁷ Idézi Rolf, Fischer: Entwicklungstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867-1939. München, 1988. 128.

⁸ Joggal állapítja meg az amerikai történész Thomas Spira: „When at the cost of two-thirds of her territory and population Hungary came close to being a pure Magyar ethnic state after World War I, the Magyars determined to eliminate every vestige of non-Magyar elements from their nation's culture”. Spira, Thomas: Connections between Trianon Hungary and National Socialist Germany, and the Swabian Minority School Problem. Internationales Jahrbuch für Geschichts- und Geographicunterricht, Bd. XV. 1974. 240-258., itt 240.; Lásd továbbá Ravasz László: A nemzeti egység lelke. Szeged, 1932.

⁹ A revíziós politika részletes tárgyalását lásd Kovács Bertrand Anikónál: Der ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg. Der publizistische Kampf gegen den Friedensvertrag von Trianon (1918-1931). München, 1997.

személyisége kapott helyet, a „védnökséget” maga a miniszterelnök vállalta, és valamennyi releváns döntést a kormánnyal „egyetértésben” voltak hivatottak meghozni.¹⁰

A közvélemény számára azonban még ez is túl sok „engedménynek” számított. Bethlen mégis két okból engedélyezte az egyetértet: egyrészt ezzel is egy „nagyvonalú” nemzetiségi politika illúzióját propagálta a külföld felé, másrészt a konzervatív vezetők által megszervezett német kisebbség felhasználhatóvá vált a miniszterelnök politikája számára, többek közt a szociáldemokrácia ellen.¹¹ Ugyanakkor úgy Magyarország, mint a Német Birodalom érdekelt volt a baráti kapcsolatok elmélyítésében, és ebben a kisebbségi kérdés nem lehetett zavaró tényező. Bethlennek ily módon a német kisebbség vezetőit nemcsak a kormányzati politikához sikerült kapcsolnia, hanem egyben a politikai elitbe is integrálni. „Azt mondanám, hogy az összes magyar államférfi és hivatalnok közül, akikkel dolgom volt, Bethlen gróf az, akiben a németbarátság tekintetében a legnagyobb bizodalom van” – jelentette a budapesti német követ Berlinbe és hozzáfűzte: „Német szempontból mérhetetlenül üdvözlendő lenne, ha Bethlen gróf sokáig hatalmon maradna.”¹² Véleménye szerint Bethlen volt az, aki a német kisebbséget meg tudta volna védeni az olyan sovinsztáktól, mint például Gömbös Gyula. Javasolta a külügyminisztériumnak, hogy hasson oda a délkelet-európai német kisebbségek sajtójára, hogy az hagyjon fel magyarellenes támadásaival és pozitívan kommentálja Bethlen kisebbségi politikáját.¹³ A Bethlenbe vetett bizalom és a Bleyerrel való óvatos együttműködés jellemezte a Weimari Köztársaság patronáló politikáját a magyarországi németek felé. Fontos szerepet játszott ebben, hogy a Népművelő Egyesület élén Bethlen bizalmi embere, Gratz Gusztáv állt, aki éppúgy élvezte a birodalmi körök bizalmát is. „Gratz köztudottan a németbarát orientáció híve Magyarországon” – állapította meg a német követ már 1921-ben.¹⁴

1930-ig ilyen feltételek mellett elkerülhető volt a nagyobb konfrontáció a kisebbségi kérdésben. 1930 novemberében a miniszterelnökség belső használatra jelentést készített a kisebbségek „tényleges helyzetéről”. Eszerint a kisebbségek az összlakosság számára „nem jelentettek veszélyt”, például csak 3,2%-uk nem beszélte az állam hivatalos nyelvét. A memorandum szerzői elégedettek voltak a kormány kisebbségi politikájával, erre bizonyítékként azt említették, hogy a magyarországi németek politikai érdekképviseletüket nem egy kifejezetten kisebbségi párt, hanem kizárólag az adott politikai pártok keretein belül gyakorolták.¹⁵ Ezt az „egész Európában egyedülálló konstellációt” a szerzők különösen hangsúlyozták. Néhány nappal később ugyanez az ügyosztály egy másik szakvéleményt készített, melyben a Weimari Köztársaság külpolitikáját elemezte. Bismarck külpolitikájával szemben Stresemann politikáját kevésbé kedvezően kommentálták, mert az a „kultúrnemzet” jegyében a német kisebbségeket saját céljaira akarta felhasználni. Veszélyt véltek felismerni abban, hogy a korábbi Nagy-Magyarország (sic!) területén – mint például Szatmárban vagy a Bácskában – a már magyarosított népiskolákban újra bevezették a német tanítási nyelvet. A miniszter-

¹⁰ A kor magyar történelmének kiemelkedő szakértője, Macartney találóan írta az egyetértől: „it was stigmatized by Swabian public opinion as mere window dressing”, még ha ez az érzés csak a 30-as évek közepén, a kudarcok hatására erősödött is meg. Macartney, C. A.: October fifteenth. A history of modern Hungary 1929-1945. Vol. I. Edinburgh, 1956. 70.

¹¹ Kiváló példa erre az együttműködésre Bethlen és Bleyer parlamenti beszéde 1929. május 29-én, amelyben Bethlen a revízió érdekében megígéri a kisebbségi kérdés megoldását, Bleyer pedig a szociáldemokratákat támadja. Vö. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin (a továbbiakban: PA AA) R 74139.

¹² PA AA R 30531 k. Welczek tudósítása 1924. január 8-án.

¹³ PA AA R 30531 k. Maltzan tudósítása 1923. május 27-én.

¹⁴ PA AA R 74141. Fürstenberg tudósítása 1921. augusztus 19-én.

¹⁵ Magyar Országos Levéltár, Miniszterelnöki iratok (a továbbiakban: MOL) K 28. cs. 13. t. 57. A nyelvi kisebbségek helyzete Csonka-Magyarországon.

elnökség véleménye szerint ez a tendencia semmiképpen sem szolgálta a magyar revíziós politikát. A magyarországi német kisebbségen belül bár megfigyeltek „egyfajta szimpátiát” a „népközösség” (Volksgemeinschaft) eszméjével szemben, de ezt a Berlinnel való szoros együttműködéssel remélték ellensúlyozni. A szakvéleményben foglaltak mindazonáltal kategorikusan tagadták azt a tézist, hogy Berlin ezeket a kisebbségeket a saját terjeszkedési politikájához kívánná felhasználni.¹⁶

Az 1930-as év teljesen más okból mégis választóvonalnak bizonyult. A népszámlálás riasztóan hatott a Volksbildungsverein vezetőségére, mert a németek aránya az összlakossághoz képest 6,9%-ról 5,5%-ra csökkent. Némi kárörömmel állapította meg a neves statisztikus, Kovács Alajos, hogy eddig még ilyen nagyfokú beolvadást nem lehetett tapasztalni.¹⁷ Mindez a német kisebbség vezetésében feszültségekhez vezetett. Míg Bleyernek az Egyesületen belül a Guido Gründisch személyében megjelenő radikális irányzattal szemben mindig védekeznie kellett, most már a mérsékelt szárny felől is kritizálták, mondván Bleyer vakon hitt a miniszterelnök kisebbségi politikájában. Ekkorra azonban már Bethlen is tehernek érezte Bleyert. Az 1931 augusztusában kinevezett miniszterelnök, Károlyi Gyula gróf nyíltan hirdette, hogy a Népművelődési Egyesület engedélyezése jóvátehető hiba volt, és Bleyerrel szóba sem állt.¹⁸ A közismert fajvédő, Gömbös Gyula hatalomátvétele mindazonáltal a német kisebbségi vezetők legrosszabb félelmeit is felülmúlta. Bleyer sokat tudott az új miniszterelnök korábbi aknamunkájáról. Gratzhoz írott levele markáns fordulópontja magatartásának, melyet pszichésen már rég a magáévá tett: Bleyer a német kisebbség megmentésére Berlinben, illetve az „össznémettségben” látta az alternatívát.¹⁹ Gratz határozottan abból indult ki, hogy a kisebbségi kérdés soha nem lehet a bilaterális kapcsolatok témája. Azonban a magyar kormány is új irányt készült venni a kisebbségpolitikájában. Gömbös az első európai államfő volt, aki Hitler hatalomra lépését üdvözölte²⁰ és azonnali külpolitikai együttműködést javasolt. A Kisantant országaiban élő német és magyar kisebbségek együttműködését szorgalmazta a magyar revíziós törekvések érdekében, amiért cserébe a magyarországi németek helyzetének javítását helyezte kilátásba. Bár Hitler erre rögtön hajlandó lett volna, a német külügyminisztérium nyomtatékosan óvott egy ilyen lépéstől.²¹

Bleyer 1932-ig a Deutsche Arbeitsgemeinschaftben össze tudta tartani legközvetlenebb munkatársait, amely a kisebbségi kérdést tudatosan politikai vágányra akarta terelni. Ez azonban két okból sem sikerülhetett. Bleyer 1933 decemberében meghalt, és ezzel átmenetileg az Egyesület pusztá léte is kérdésessé vált,²² másrészt ez a nem hivatalos kör meglehetősen heterogén volt. Az egyik frakció kizárólag a nemzetiségpolitikában akart eredményekben munkálkodni. Egy másik csoportosulás Franz Kußbach vezetésével a kisebbségi kérdést pártpolitikai alapon akarta megoldani. Közéjük tartozott Franz Basch is. Ahogy egész Magyarországon forrongott a levegő a gazdasági válság miatt, úgy a némettség körében is hasonló volt tapasztalható, s a Bethlen-érával ellentétben már nem a kormánypárttal, hanem az ellenzéki Kisgazdapárttal szimpatizáltak.²³ Ellenzéki politizálással azonban Bleyer már a 20-as

¹⁶ MOL K 28. cs. 13. t. 57. 1930. november 18-i jelentés.

¹⁷ Kovács Alajos: A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában. Budapest, 1936.

¹⁸ Vö. Fata 242.

¹⁹ A levelet lásd: Gratz, Gustav: Deutschungarische Probleme. Budapest, 1938. (a továbbiakban: Gratz) 16-19.

²⁰ Lásd ehhez részletesen Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919-1945. Budapest, 1988. 137-141.

²¹ Bundesarchiv Berlin R 43 II./1501.

²² Vö. Gratz 27.

²³ Lásd Vonyó, József: Kulturelles Leben und politische Stellungnahme der Deutschen im Komitat Baranya in der ersten Hälfte der dreißiger Jahre. Specimina nova Universitatis Quinqueecclesiensis, 1986. 45-54.

években megégette a kezét. Ez a kurzus annál is kockázatosabb volt, mert a Gömbös- és a Hitler-kormány között kimondottan szívélyes volt a kapcsolat, és Berlin szemszögéből a magyarországi német kisebbség 1937-ig messzemenően alárendelt szerepet játszott. Egy harmadik utat képviselt Franz Rothen, aki az 1935-ös választási vereség után a magyar és a német nemzetiszocialistákkal is szoros kapcsolatokat épített ki.²⁴ Az ellenzéki választási kampány és az a tény, hogy Berlin Gömbössel szemben ejtette a német kisebbséget, megkönnyítette a budapesti kormány kemény beavatkozását. A „fiatalabb generáció” egyik tagját, Franz Bascht, aki a tolnai Bátaapáti községben a tömeges névmagyarosítás ellen emelt szót, „nemzetgyalázás” vádjával bíróság elé állították és börtönbüntetésre ítélték.²⁵ Ez a németiség vezetőségén belül polarizálóan hatott. Bascht a közvélemény előtt stigmatizálni akarták, és szalonképtelenné is kívánták tenni. A Volksbildungsverein számos vezető személyisége azonban szolidaritást vállalt Baschsal, és Volksdeutsche Kameradschaft néven egy ellenzéki csoportosulást alkottak az Egyesület hivatalos vezetésével szemben.

Már a Bleyer temetését követő sajtóvisszhang nyilvánvalóvá tette, hogy mennyire mérgezett a légkör a kisebbségi kérdésben.²⁶ Gyakran még a nemzeti kisebbségek érdekvédelmének létjogosultságát is megkérdőjelezték.²⁷ A német származású pap és a Volksbildungsverein opponense, Konrad Heckenberger még a „nemzetiségi politikai követelések kibontakozó csírait” is veszélyesnek ítélte.²⁸ Gömbös halála 1936-ban nyitva hagyta a kérdést, hogy mi lett volna a konfrontáció eredménye. Tény, hogy Gömbös a német mozgalom teljes elfojtása mellett volt, és ezzel eljátszotta az utolsó csélyt, hogy a magyar kisebbségi politikát a magyar viszonyoknak és a kor követelményeinek megfelelően más alapokra helyezze. Az 1936-37-es évek ugyanis minden vonatkozásban a magyarországi német mozgalom mélypontját jelentették. A nemzetiszocialista Németország sem pénzügyileg, sem pedig diplomáciai szinten nem támogatta a magyarországi német kisebbséget, pénzügyi és erkölcsi támogatást csak a Volksbund für das Deutschtum im Ausland (VDA, régebben Verein) nyújtott.²⁹

Gömbös utódja, Darányi Kálmán egy merőben új szituációval konfrontálódott: kézzel fogható közelségbe került a revízió megvalósítása. 1937 novemberében Lord Halifax közölte Hitlerrel, hogy Nagy-Britannia támogatja az európai újrendezés gondolatát. Eddig

²⁴ A birodalmi szervek segítségével 1939-ben Németországba szökött, ahol az SS-nek köszönhetően a német Külügyminisztériumban kapott állást. 1944-ig továbbdolgozott a német kisebbség és a magyar szélsőjobboldal közötti együttműködés érdekében – szerény eredménnyel. Wilhelm Höttl szóbeli közlése a szerző számára 1998. március 4-én.

²⁵ Franz Basch személyéhez lásd Seewann, Gerhard – Spannenberger, Norbert: Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn, Budapest, 1945. München, 1999. 46. (a továbbiakban: Seewann – Spannenberger); Tilkovszky Loránt: Vád, védelem, valóság. Basch Ferenc a népbíróság előtt. Századok, 130. évfolyam, 1996. 1393-1450.

²⁶ Lásd Nation und Staat, Jg. VII. 1933-34. 247-249. Nem szorul bővebb kommentárra az a tény, hogy az ifjúság a halott Bleyer ellen tüntetett, sírját meggyalázta és a keresztet többször ledöntötte. Lásd Die Getreuen, Jg. 12. 1935. Május/April, 55. Bleyer-barát álláspontot képviselt Bajza József a Katolikus Szemle című folyóiratban, a katolikus reformifjúság a Korunk Szava című folyóiratban, továbbá a szomszédos országok magyar kisebbségeinek képviselői. Vö. Bellér Béla: A Volksbildungsvereintől a Volksbundig. Kézirat a szerző tulajdonában. (a továbbiakban: Bellér) 6-7.

²⁷ Tipikus nyilatkozat volt a katolikus pap Pintér László parlamenti beszéde 1927 májusában, mely szerint a kisebbségi kérdés Csonka-Magyarországon minőségileg más, mint a háború előtt volt, mert Magyarország már egységes nemzeti állam lett. Itt idézve: Svojsze, F.: Die Unterdrückung der Deutschen in Ungarn. Uzhorod, 1927. 21.

²⁸ Vö. Spannenberger, Norbert: „Die deutsche Frage als Gefahr”. Anmerkungen zum Zerfall der Ortsgruppen des „Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereins” in Süd-Transdanubien 1936-1938. Siebenbürgische Semesterblätter, Jg. 9. 1995. (a továbbiakban: Spannenberger 1995.) 169-180.

²⁹ PA AA Int.II.D.R 100562. Schwager levele a birodalmi pénzügyminisztériumhoz 1937. december 9-én és feljegyzése 1938. február 7-én.

az időpontig valamennyi német népiségi szervezetet (Deuschtumsvereine) sikerült gleichschoaltolni, utoljára a VDA-t. Ezek közvetve vagy közvetlenül a Volksdeutsche Mittelstelletől (VOMI) függttek, melyet a Schutzstaffel (SS) irányított. A külföldi német kisebbségek kérdése új lendületet kapott, mert sem belpolitikailag sem szervezetileg már semmi nem állt az útjában annak, hogy a nemzetiszocialista népcsoport- és külpolitika érdekében eszközként használják fel.³⁰ 1937 novemberében Darányi miniszterelnök Berlinbe utazott, hogy a küszöbönálló határrevízióról tárgyaljon. E megbeszélések keretében Mackensen államtitkár külön tárgyalásokat folytatott Pataky Tibor államtitkárral, a miniszterelnökség kisebbségügyi referensével a magyarországi németekről. Hangsúlyozta, hogy a német diplomácia – az elmúlt évekkel ellentétben – a német kisebbséget az államközi kapcsolatok fontos alkotóelemének tartja, és ebben a kérdésben újakezdést kért. Egy új egyesület létrehozása mellett érvelt és elutasította Gustav Gratzot, mint annak esetleges vezető személyiségét. Mindketten egyetértettek abban, hogy a Volksdeutsche Kameradschaft szószólója, Richard Huß professzor szóba sem jöhet, így Mackensen Franz Basch javasolta, aki véleménye szerint nemcsak erre alkalmasabb személy, hanem a magyar kormány „bizonyos csekély jóindulata esetén” hajlandó lenne az együttműködésre.³¹ Mackensen jelentése szerint ez a beszélgetés jelentette a fordulópontot a kisebbségi kérdésben, és már 1938 februárjában megjelent a két szudétanémet politikus, Frank és Künnel Budapesten, hogy a csehszlovákiai német és magyar kisebbség együttműködéséről tárgyaljanak. A miniszterelnökség egyúttal titokban felvette a kapcsolatot Baschsal az újonnan alapítandó szervezet keretfeltételeivel kapcsolatban³² – a nyilvánosság felé azonban látszólag semmi sem változott.

Mindaz akkor történt, amikor a magyar kisebbségi politika a holtpontra jutott. Az 1935-ben Gömbös által bevezetett iskolareform csődnek bizonyult, a német kisebbség pedig szemmel láthatóan eltávolodott a kormánytól, így aztán a kormányzati politika és a német kisebbség közötti érdekegyenlőségnek a Bethlen-érából ismert fantomját már nem lehetett újraéleszteni. Mindeközben a hatóságok válogatás nélkül üldöztek minden magyarországi németet, akik akár a Volksbildungsvereinrel, akár a Kameradschafttal szimpatizáltak, ami a miniszterelnök és a Volksbildungsverein elnöke, Gratz közötti viszony elmergesedéséhez vezetett. Gratz alapvetően más kisebbségi politikát várt a kormánytól³³ és vonakodott csupán a kormány eszközeként működni. Mivel Darányi nem volt hajlandó a kormány kisebbségpolitikáját új alapokra helyezni, Gratz lemondott elnöki posztjáról. Helyét az asszimilált pap Pintér László vette át, az az ember, aki még 1926-ban a Volksbildungsverein tevékenységének visszaszorítását követelte, mert az – szerinte – a nemzet egységére káros hatással volt! Mindazonáltal az Egyesület szétesését már nem lehetett megakadályozni, és azt sem lehetett tovább titkolni, hogy valójában kivel szimpatizálnak a Volksbildungsverein tagjai: a Basch-csoporttal.³⁴ Legkésőbb ekkorra megbosszulta magát a megmerevedett magyar kisebbségi politika: a kormányzat továbbra is a vezető személyek kicseréléséhez és a különböző tömegszervezetek mobilizálásához (ezúttal a Volksbildungsverein, később a politikai katolicizmus egyletei) nyúlt vissza stratégiai eszközként.³⁵

1937 végétől szédítő gyorsasággal követték egymást a külpolitikai csemények, miközben Magyarország egyre inkább a Harmadik Birodalom politikájához idomult. Imrédy minisz-

³⁰ A német népiségi szervezetek gleichschoaltolását lásd Jacobsen, Hans-Adolf: *Nationalsozialistische Außenpolitik 1933-1938*. Frankfurt/Main – Berlin, 1968.

³¹ PA AA R 29960. Mackensen feljegyzése 1937. november 24-én.

³² A Günscher Zeitung 1938. november 27-i száma.

³³ MOL 28. cs. 97. t. 196. Gratz összefoglaló jelentése.

³⁴ Lásd Spannenberger 1995. 169-180.

³⁵ Ugyanakkor olyan kormányhű politikusok is egy egyedülállóan új kisebbségpolitikát támogattak, mint a vallás- és közoktatásügyi miniszter Hóman Bálint vagy Mester Miklós. Vö. BMDOI V-128417/a. Basch-per. Mester Miklós vallomása, továbbá BMDOI A.742. S.IX/127-131. Hóman Bálint naplója. Kivonatok.

terelnök, aki 1938 novemberében lemondásra kényszerült, Horthy kormányzó megbízásából egy második kormányt állított fel. Berlin támogatásának megszerzése céljából többek között hozzájárult a Volksdeutsche Kameradschaft legalizálásához.³⁶ A szakirodalom mind ezt Imrédy gyengeségként, illetve oportunizmusaként tárgyalja. Tényleg erről volt szó? Imrédy végül is Gömbös kisebbségpolitikájának egy variánsát valósította meg: külpolitikai érdekből kijátszotta a kisebbségpolitikai kártyát. Ezt a „do ut des” taktikát 1932 óta először sikerült megvalósítani. A körülmények annyiban változtak, hogy már nem Magyarország volt a kezdeményező, hanem a Harmadik Birodalom. Ettől függetlenül legkésőbb 1937 novemberétől a budapesti kormányzat számolt azzal, hogy bizonyos körülmények között Berlin nyomására engednie kell a kisebbségpolitikában. Ez mindazonáltal nem jelentette azt, hogy felhagyott volna a német kisebbség emancipációs törekvéseinek további elnyomásával. Az új szervezet, a Volksbund der Deutschen in Ungarn (VDU) engedélyezése hónapokig elhúzódott. A budapesti kormány helyett a Volksbildungsvereinnek való fűziót támogatta, hogy ne vesztse el az ellenőrzést a kisebbség felett. A Volksbund alapítása nem a Berlinnel szembeni defenzív politika végét jelentette a kisebbségi kérdésben; az 1944 márciusáig a magyar politika konstans része maradt. Ugyanakkor a magyar politika épp a német kisebbségi kérdésben volt hajlandó állami szuverenitásából engedni, ha ezzel egyéb érdekeket vélt megővni. Ennyiben valóban mérföldkő volt a Volksbund alapítása.

A Volksbund alakuló gyűlése különös körülmények között zajlott 1938. november 26-án. A szervezőknek csupán két napjuk volt az előkészületekre, de ennek ellenére mintegy 1000 résztvevő érkezett több mint 150 helységről. Miután elhangzott a magyar és a hazai sváb himnusz („Seid gegrüßt ihr deutschen Brüder!”), Basch tartott ünnepi beszédet: „*A népcsoportoknak maguknak kell népiségüket megvédeniük. Ehhez önmaguknak kell népiségi védőhástyájukat felépíteniük*” – és éppen ezt a feladatot kívánja a Volksbund magára vállalni, hangoztatta Basch. Ennek érdekében megígérte, hogy „még csak nem is az ezt ellenzőkkel való pereskedés vagy civakodás útját fogják választani, hiszen a Volksbund minden magyarországi német számára otthont kell jelentse. Nem számít a *körülönbőség*, a nem, a vallás vagy a foglalkozás és nem számítanak a származási- vagy osztálykülönbségek sem”.³⁷ A rendezvény a „magyar Hiszekeggyel” zárult, amely Nagy-Magyarország feltámadását propagálta. Az ünnepi beszédek üzenete világos volt: a kisebbség emancipációja a Volksbundban és a budapesti kormánnyal egyetértésben testesült meg, s ez az új szervezet nem jelentett hadüzenetet a népcsoporton belül másképp gondolkodók ellen. Az alapítók szándéka szerint sokkal inkább közös szellemi otthonként kellett szolgálnia a hazai németiség számára. Integrálnia és nem polarizálnia kellett, éppen ezért a vezetés elutasította a pártpolitikai tevékenység gondolatát.

Vajon ez az ünnepség a népcsoport-politika nemzetiszocialista variánsának áttörése volt? Valóban Berlin nyomása állt a háttérben és az óhazában élő össznémet összetartozás hangsúlyozása, melyet Hitler-karlendítések kísérték. A hangsúly azonban máshol volt: ez a Volksbildungsverein egykori vezetőiből verbuválódott fiatal generáció a korai húszas évekkel ellentétben nem azt a szintézist kereste, „hogyan lehet magyarként egyidejűleg németnek is lenni”, hiszen saját etnikai identitása nem volt kérdés tárgya, hanem arra a dilemmára keresett megoldást, hogyan „létezhet valaki németként tovább Magyarországon”. A történész Gerhard Scwann-nak feltétlenül igazat kell adnunk abban hogy „ennek az eszmey világának a gyökerei nem állnak szorosabb összefüggésben a nemzeti szocializmussal”, hanem sokkal inkább a húszas évek kisebbségvédelmének hagyományával.³⁸ Meghirdetett disszimilációs

³⁶ A Volksbund engedélyezésének nemzetközi aspektusait Tilkovszky Loránt tárgyalta részletesen munkájában. Vö. Ungarn am Vorabend des Zweiten Weltkrieges (1938-1939). Specimina nova, 1989. 189-195.; Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938-1941. Budapest, 1974.

³⁷ Deutscher Volksbote, 1938. decemberi száma. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁸ Scwann 1991. 306f.

programjuk defenzív természetű volt, ami a fenyegető, a társadalom által felszított asszimilációból és nem ideológiai vagy pártpolitikai célkitűzésből következett. A Volksbund-vezetés gyakorlati követelése, amelyek gazdasági, karitatív és szociális intézmények megteremtésére irányultak, egyáltalán nem mentek túl egy európai kisebbség érdekvédelmének alapvető követelésén. A magyar történész, Bellér Béla sem a maximális (azaz nemzetiszocialista) program egy minimális megvalósítását látta a Volksbund programjában, hanem egy speciális, a magyar viszonyoknak megfelelő programot.³⁹ Az 1938-as Volksbund tehát az alapítók szándéka szerint a két háború közötti Európa kisebbségeinek példáját követve az etnopolitikai szerveződésnek egy késői kinövése volt.

Más kérdés azonban, hogy a Volksbund-vezetés álláspontja szerint csak a nemzetiszocialista politika „népi-clve” tette lehetővé az áttörést,⁴⁰ ami azt bizonyítja, hogy a Harmadik Birodalom hatalmi politikáját az etnopolitikai népcsoport-ideológiával azonosították. Ez fatális tévedés volt, és itt felvetődik a kérdés: Milyen alaposan ismerte a Volksbund-vezetés a nemzetiszocialista ideológiát? A Kameradschaft, illetve a Volksbund sajtóját elemezve megállapítható, hogy Richard Huß, Ägidius Faulstich, Georg Goldschmidt és Wilhelm Zimmermann foglalkoztak ezzel az ideológiával, és elsősorban a nemzetiszocializmus népcsoport-elméletére koncentráltak. Különösen szelektíven értelmezte Huß ezt az ideológiát, amennyiben a szociális szempontokat teljesen ignorálta és csupán azok nemzeti aspektusai iránt érdeklődött.⁴¹ Cikkeket írt fajvédő újságokba, amelyekben támadta a zsidókat és a szabadkőműveseket. Összeesztet Bleyerrel, külön utas politikát folytatott még a Kameradschaft élén is, míg nem radikalizmusa miatt ki kellett válnia a kisebbségvédelmi politizálásból.⁴² Faulstich és Zimmermann képezték a Basch elleni kemény magot egészen az erdélyi szászokkal, illetve a bácskai svábokkal való egyesülésig. A Volksbund vezetőinek kapcsolatai a különféle birodalmi szervekhez tükrözik ideológiai irányultságukat. Míg Bascht a müncheni Fritz Valjavec nem tudta politikai céljaira befogni, addig Zimmermann „hasznosabb” volt, mert bátyja Németországban korán az NSDAP tagja lett, és élt is ezzel a kapcsolattal.⁴³ Hußnak voltak partnerei a német külügyminisztériumban, amelynél a Kameradschaftot mint nemzetiszocialista mozgalmat mutatta be és ebből igyekezett tőkét kovácsolni.⁴⁴ Miközben Huß előadásokat tartott a nemzetiszocializmusról és a „nagypolitika” iránt érdeklődött, addig Basch megelégedett a magyar kisebbségvédelmi helyzet ismertetésével idehaza és Európában. Ennek megfelelően nem véletlen, hogy Gratz Bascht a Kameradschaft legtitesebb koponyájának nevezte, és Pataky Tibor is pozitívan nyilatkozott Mackensennek róla.⁴⁵ A Volksbund megalakulása tehát nem a német kisebbség nemzetiszocialista érzelmű elcsúszásának, hanem sokkal inkább annak mérsékelt és együttműködésre hajlamos részének sikerét jelentette. Emec csoport favorizálása a budapesti kormánynak is érdekében állt.

Ennek ellenére Basch tévedett, amikor azt gondolta, hogy a Volksbund engedélyezése fordulatot jelent a magyar kormány kisebbségpolitikájában. „Az elmúlt évben gyakran volt alkalmam idehaza és külföldön magyar politikusokkal beszélgetni. Emec őszinte beszélgetések során nem találtam közöttük senkit, aki végül be ne ismerte volna, hogy a német kérdés ke-

³⁹ Bellér 350-351. Ezért követelte a Volksbund például a német papszeminárium felállítását, hiszen a meglévőben tudatos magyarosítás folyt. Vö. Rupert, Peter: Erinnerungen eines ungarndeutschen Priesters. Suevia Pannonica, Jg. VI. 1988. 6. szám. 138-146.

⁴⁰ Deutscher Volksbote, 1938. decemberi száma.

⁴¹ Életrajzírója ezt bírálja is. Klein, Karl Kurt: Richard Huß. Lebensbild eines volksdeutschen Forschers und Kämpfers. Budapest, 1943.

⁴² BMDOI 1248/a. Basch-Prozess. Birkás Géza tanúvallomása 1946. január 16-án.

⁴³ Valjavec-hagyaték. Südost-Institut München. A hagyaték feldolgozása folyamatban van.

⁴⁴ Bundesarchiv Berlin, R 43 II./1408a. A Birodalmi Kancellária feljegyzése 1936. szeptember 9-én.

⁴⁵ Bundesarchiv Berlin, R 18/3329. A német követség jelentése 1936. június 30-án; BMDOI 128418/a. Basch-pcr. Birkás Géza tanúvallomása.

zelésében alapvető változásoknak kell beállniuk Magyarországon” – írta Basch.⁴⁶ A változásnak azonban ellentmond az a tény, hogy a Volksbundot csak 1939 áprilisában engedélyezte a Teleki-kormány, és az alapító iratot úgy megnyirbálta, hogy a Volksbundból gyakorlatilag csak egy kulturális egyesület maradt. Az eredetileg kitűzött célokból szinte semmi nem vált valóra. Ugyanakkor Berlin is lábbal taposott már egy a Volksbund által megjelölt célt, mégpedig azt, hogy a német kisebbség távol maradjon a pártpolitikától. Berlin ragaszkodott ahhoz, hogy a Volksbund a magyar kormánnyal közösen állítson jelölteket az 1939-es választásokkor. Ezzel Teleki miniszterelnök számára is újra lehetőség nyílt arra, hogy a hagyományosan konzervatív irányultságú németeket visszanyerje a kormány politikájának – és ezt olyan időben tegye, amikor a szélsőjobboldali erőik látszólag feltartóztathatatlanul törtek előre. Teleki hitt abban, hogy külpolitikai sikerekkel stabilizálhatja kormányát,⁴⁷ és eközben élvezheti Berlin támogatását is. A Volksbund-vezetés szemszögéből ez az együttműködési készség üdvözlendő volt, hiszen pontosan a kormánnyal együttműködve akarta programját megvalósítani. A *Nation und Staat* című folyóirat utalt az erdélyi százszek hagyományára, akik „szintén mindig a magyar kormánypárt zászlaja alatt, de németsegük tudatában indultak a választási küzdelemben”.⁴⁸ A VDU által állított három jelölt közül csak kettő jutott a parlamentbe, és a választási kampány fájdalmasan bizonyította, hogy a kisebbségi kérdés Magyarországon oly mértékben elmérgesedett, hogy belátható időn belül nem volt várható változás. A Volksbund jelöltjei a nyilvánosság ellenséges részéről azzal a támadással is szembesültek, hogy „zsidó származásúak”, valamint hogy a Volksbund a kampányt „zsidó pénzekkel finanszírozza”.⁴⁹

Ezért a Volksbund-vezetés egy „generációs programot” dolgozott ki, ami abból indult ki, hogy a magyarországi közlemény hamis információkkal rendelkezett a kisebbségi kérdésről, amin csak tudatos felvilágosító munkával lehet változtatni. Ebben többek között Mester Miklós állt Basch oldalára, aki a német kisebbségi politikust több ízben előadóként is meghívta.⁵⁰ Ezért elégedett meg Basch a Volksbund megcsonkított alapszabályával is, és Teleki miniszterelnök biztatására hagyatkozott, miszerint azt fokozatosan kibővíti majd.⁵¹ Ennek ellenére a kormány a Volksbundban sohasem a német kisebbség emancipációs mozgalmát látta, hanem mint egy a német birodalom által ráerőltetett szervezetet kezelte, és nagy súlyt fektetett arra, hogy ne veszítse el felette a kontrollt. Tehát a Volksbundnak az a törekvése, hogy csak mérsékelt követelésekkel álljon elő és az engedményeket mint a kormány jóindulatát könyvelje el, nem teljesült. A kormány a szervezett német kisebbség programját nem önmérsékletként értelmezte, hanem a kisebbség mozgásterének maximumaként. A kormány azonban egyszerre két vasat tartott a tűzben: miközben Pintér és Basch között fúziós tárgyalások folytak, a kormány a bethleni időszak jól bevált módszerét alkalmazta, és mobilizálta a politikai katolicizmus szervezeteit. A KALOT és más egyesületek voltak hivatottak kifogni a szelét a Volksbund vitorlájából.

Ugyanakkor Basch komolyan tárgyalta egy esetleges fúzióról a Volksbildungsvereccinnal, sőt a miniszterelnöktől a Volksbund finanszírozását kérte!⁵² Teleki elutasította ezt a kérést, pedig valószínűleg ez lett volna az utolsó esély arra, hogy a Volksbund feletti befolyást együttműködés keretében biztosítsa. Teleki nyilvánvalóan azt gondolta, hogy ura a helyzetnek. Pedig éppen a kisebbségellenes hangulat volt a Volksbund 1939-es választások utáni gyors sikerének az oka. A svábok most már tényleg a Volksbundban vélték megtalálni érdekeik képviselőt a helyi hatóságok túlkapásaival szemben. Baranya megye főispánjának je-

⁴⁶ *Günser Zeitung*, 1938. november 27.

⁴⁷ PA AA R 29971. Az államtitkár-helyettes irodájának feljegyzése 1939. április 28-án.

⁴⁸ *Nation und Staat*, 1939-40. 24.

⁴⁹ *Deutscher Volksbote*, 1939. május 28.

⁵⁰ BMDOI V-128417/a. Basch-per. Mester Miklós vallomása.

⁵¹ BMDOI V-128417/a. Basch-per. Basch vallomása 1945. október 17-én

⁵² OL ME K 28. cs. 109. t. 209. A belügyminisztérium feljegyzése, dátum nélkül.

olyan potenciált jelentett a birodalmi német hadviselésnek, amelyet Berlin nem hagyhatott figyelmen kívül.⁵⁹ Mivel azonban Magyarországon a népi szervezet átalakulása politikai népcsoportszervezetté igen későn, csak 1940 nyarán kezdődhetett meg, s a magyar kormány ellenállását nem lehetett letörni, a Harmadik Birodalom célját csak korlátozott mértékben tudta megvalósítani. A különböző birodalmi szervek, különösen az SS, egyre erősebben követelték a népcsoport felhasználását a hadigazdaság igényei szerint.

Berlin egyre agresszívabb követelései, a budapesti kormány ötletekben gazdag lavírozásai, amelyek a magyar függetlenség megőrzésére irányultak, és a két hatalom között álló német kisebbség voltak azok a tényezők, amelyek a következő négy év eseményeit meghatározták. Közvetlenül a bécsi döntés után az SS-Hauptamt „gazdasági tanácsadókat” küldött Budapestre, hogy a német népcsoport gazdasági tevékenységét „elősegítsék”. A szabad gazdasági szervezkedés követelése a német kisebbség részéről nem volt új, itt azonban már másról volt szó: ezek a „tanácsadók” az SS bizalmi emberei voltak, akiknek feladata a német hadigazdaság támogatása volt. Jóllehet a Teleki-kormány megtagadta tőlük a működési engedélyt, azok illegális keretek között dolgoztak tovább Magyarországon. Az SS még 1942-ben is azon a véleményen volt, hogy „a magyar gazdasági tartalékokat még messze nem merítették ki”.⁶⁰ Így például Wagener „gazdasági tanácsadó” megállapította, hogy míg a Birodalom tejkapacitása 80-95%-ban kihasznált, addig Magyarországon ez az arány csak mintegy 10%-os. A birodalmi szervek titkos információi szerint az 1300 magyarországi tejgazdaság közül 270 a német falvakban működött. A szövetkezeteknek ez 20%-a és az összlakosságnak 3%-a volt, ami azonban a magyar tejtermelés 40%-át adta. Ehhez járult az a tény, hogy a magyar tejgazdaságot 1937 óta folyamatos visszafejlődés jellemezte, négy éven belül 56%-kal épült le.⁶¹ De gazdaságilag Csonka-Magyarországnál is érdekesebbnek ítélték a birodalmi szakemberek a Bácskát, ahol 200 meglévő, jól szervezett szövetkezet nyújtott komoly alapot munkájukhoz. A Bácska-záradékra való hivatkozással – mely szerint Magyarország a Bácska visszacsatolásával kötelezettséget vállalt arra, hogy a termelés „felcselégét” Olaszországnak és Németországnak szállítja – a VOMI bizalmi emberei bekapcsolódtak a bácskai szövetkezetek munkájába. Összesen 38 000 holdnyi területen telepítettek repcét, és a termést 200-300-szorosra tudták növelni. Az összesen 40 000 tonnányi termésből 1942-ben 25 000 tonnát a Harmadik Birodalomba szállítottak. A szállítást a *Reichsstelle für Milcherzeugnisse, Fette und Öle* bonyolította le a Futura-Budapest nevű szövetkezeti központon keresztül.⁶²

Olyan szociális juttatások, mint az „anyavédelmi program” vagy műtrágya szétosztása, amely a Volksbundon keresztül történt, és Magyarországon igen modernnek számított, természetesen visszhangra talált a magyarországi németek körében. Azonban a háború folyamán a Volksbund-vezetés egyre inkább áldozatot is követelt, ami fokozatosan elidegenítette a magyarországi németeket a Volksbundtól. Ide tartoztak a Wirtschaftliche Kriegsdienst der Heimat (A Háza Háborús Gazdasági Szolgálat), a Winterhilfswerk (Téli Segélyszolgálat) vagy a Kiderlandverschickung (Gyerekek Vidékre Küldése), de legfőképp a Waffen-SS-sorozások. Az első ezzel kapcsolatos szerződést 1942 februárjában kötötte meg a német és a magyar kormány. Az önkéntesek belépéséért folytatott propagandát „gyorsan” és a „sajtó kizárásával” – a magyar kormány kérésére – a Volksbund vállalta, míg magát a sorozást német

magát német anyanyelvűnek és 303 419 személy a német nemzetiséghez tartozónak. Basch szerint a miniszterelnökség egy hivatalnok bizalmasan közölte vele, a visszacsatolt részekkel együtt Magyarországon 740 000 személy vallotta magát a német nemzetiséghez tartozónak és 950 000 személy német anyanyelvűnek. PA AA Inl. II.g. 272. Luther feljegyzése 1941. június 13.

⁵⁹ Bundesarchiv Berlin R 43. II/1408c

⁶⁰ PA AA Inl. II.D. R. 100533. Rövid jelentés a népi németek gazdasági munkájáról 1942-ben.

⁶¹ PA AA Inl. II. D. R. 100533. Hermann Wagener előadása 1942. november 24-én.

⁶² PA AA Inl. II. D. R. 100533. Hermann Wagener előadása 1942. november 24-én.

és magyar tiszték közösen végezték.⁶³ Míg azonban ezt az akciót túlnyomórészt valóban önkéntesek bevonásával bonyolították le, a második Waffen-SS-toborzás alkalmával 1943-ban a Volksbund nyomást gyakorolt tagságára, hogy a Berlinben kiadott és elvárt „önkéntes” létszámot teljesíteni tudják. Ez elkeseredett ellentétkekhez vezetett a Volksbund tisztségviselői és egyszerű tagjai között, ráadásul kezdetben még a beígért német gondozási segélyeket sem voltak képesek folyósítani. A harmadik, ún. kényszersorozást 1944-ben szervezték meg már a Volksbund propagandája nélkül, de a csendőrség erőteljes bevetésével.⁶⁴ A népi német-bírodalmi német fegyvertestvériség illúziója, sok magyarországi német elvárása szerint a kon nacionális szolidaritás egyik formája, gyakran keserű csalódást jelentett. A népi németeknek szemére hányták a „rasszista” öntudat hiányát és gyakorló vallásosságukat.⁶⁵

A Waffen-SS-toborzásokkal kapcsolatban a magyarországi németek „őskutatása” riasztó, utilitarista értelmet nyert, amit az illetékes birodalmi szervek gondosan előkészítettek.⁶⁶ Ennek természetesen már semmi köze nem volt a család kutatáshoz, és az asszimiláció és a disszimiláció kérdése is más körvonalat kapott. A nemzetiszocialista kutatás felfogása szerint tudniillik mindenkit disszimilálni (visszanémetesíteni) kellett, aki német származású volt. Magyarországon, ahol az asszimiláció általánosan elfogadott politikának számított, mindez a társadalom radikális átalakulásához vezethetett volna.⁶⁷ Ez a fajta disszimilációs politika – ami természetesen a konfliktust jelentett volna a budapesti kormánnyal – a Volksbund eredeti elképzeléseinek sem felelt meg, amelyek a kisebbség érdekképviselőit mint defenzív népi politikát értelmezték. Az 1941-42-ben még csak lappangó, de idővel gyorsan növekvő konfliktus Berlin, Budapest és a Volksbund között egyértelművé tette, hogy a Volksbund létjogosultságát csak addig nem lehetett megkérdőjelezni, míg a budapesti és a berlini kormány közt érdekgyűszeg volt.

Azonban a kisebbségen belüli mély ellentét is megoldhatatlan problémának bizonyult. A népcsoport védelme és a nemzetiszocialista ideológia közötti határ – mely utóbbi a Volksbund-vezetés propagandája szerint a népcsoport jogának egyedüli letéteményese és garanciája – túlságosan is képlékeny volt, mintsem hogy azt az egyén érzékelhette volna. Regionális különbségek állapíthatóak meg azonban a korábbi Csonka-Magyarország, Észak-Erdély és a Bácska között abban a tekintetben, hogy milyen mértékben sikerült a népcsoportot ideológiailag mozgósítani.⁶⁸ A kisebbség és vezetése közötti elidegenedés egyértelműen nőtt, miután a kisebbség tulajdonképpen érdekei a háború következtében egyre inkább háttérbe szorultak. Mivel a kisebbség pártpolitikai szerepvállalását sem Budapest, sem pedig Berlin nem tartotta kívánatosnak, a Volksbund-vezetés nem rendelkezett hatalmi eszközökkel ahhoz, hogy a kisebbség szükségleteit ki tudja elégíteni. A mindvégig megoldatlan iskolakérdés jó példa erre. Semmi sem teszi érthetőbbé a német kisebbség tehetetlenségét, mint az „ellenállásra” felszólító kezdeményezések. Helyi szinten az elégedetlenséget – egy kivételtől eltekintve – sehol sem lehetett megszervezni. Ez a kivétel *Hűségmozgalom* néven vonult be a történelembe, de ez is csak akkor tudott kibontakozni, amikor a politikai rendőrség a meg-

⁶³ Ránki, György – Pamlényi, Ervin – Tilkovszky, Lóránt – Juhász, Gyula: A Wilhelmstraße és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944. Budapest, 1968. 479 sz. Dietrich Jagow jelentése 1942. február 20-án.

⁶⁴ A három Waffen-SS-egyezmény másolatát lásd a BMDOI A-699 alatt.

⁶⁵ PA AA Inl. II.g. 325 Bd. I. Az SS északi hegyivadász-divízió jelentése 1942. október 5-én.

⁶⁶ PA AA Inl. II.D. R. 100533. Lothar Heller feljegyzése.

⁶⁷ Pars pro toto említhető itt a katonaság problémája. A tiszték igen nagy számban voltak német származásúak. A német katonai sikere következtében néhány magyar tiszt például késznek mutatkozott arra, hogy német kötelékbe álljon.

⁶⁸ Ugyanerre az eredményre jut Kühl, Joachim: Das Ungarnländische Deutschtum zwischen Horthy und Hitler. Südostdeutsche Heimatblätter, Jg. 4. 1955. 117-149.

felelő kereteket biztosította.⁶⁹ Ezt a forrongó hangulatot a budapesti kormány saját hintapolitikája szolgálatára használta fel, amit a *Hűségmozgalom* propagandája is bizonyít, amely a német kisebbség számára elfogadhatatlan magyar nacionalizmus jelszavait propagálta.⁷⁰

A Volksbund mindazonáltal minden tekintetben torzó maradt: saját célkitűzésének sem volt képes megfelelni, amennyiben a magyarországi össznémetiség szellemi, kulturális, gazdasági és szociális orthona kívánt lenni. Nem volt képes arra, hogy akár a kisebbség társadalmi, akár politikai emancipációját megvalósítsa, jóllehet éppen ezzel a szándékkal alapították. A nemzetiszocialista népcsoportszervezetté való átformálás is csak hézagosan ment végbe, ami 1942-től már kiváltotta Berlin elégedetlenségét – itt a vezetőknek, Franz Baschnak különleges szerep jutott.⁷¹ Erről az olyan rendezvények sem tudták elterelni a figyelmet, mint a „Führer születésnapja” Bonyhádon 1944 áprilisában, tehát már Magyarország megszállása után, aminek kapcsán demonstrálni kellett a Birodalom által szorgalmazott egységet.⁷² Az ezt követő harmadik Waffen-SS-kényszerorozás aztán leleplezte a Harmadik Birodalom brutális hatalmi politikáját a német kisebbséggel szemben.

A budapesti kormány számára a Volksbund 1940 augusztusában történt megalakulása óta nemcsak egyszerűen kockázati tényezőt jelentett, hanem olyan intézményt is, amelyet le kellett küzdeni. Egész idő alatt Damoklesz-kardjaként függött a német kisebbség felett a vita legradikálisabb megoldásaként a német kisebbség kitelepítése. De itt be is zárult a kör, hiszen ugyancsakból a megfontolásokból az SS-Hauptamt is hajlott arra, hogy a népcsoportot egy tömegben kitelepítsék. Hitler minden kötelezettségvállalást nélkülöző sejtetéseit Magyarországon már 1939-ben készpénznek vették, és jól megszervezett propagandával a kormány azokat mint tényt terjesztette a német falvakban. A Waffen-SS-toborzásokon kívül épp a kitelepítés lehetősége járt a legsúlyosabb következménnyel a Volksbundra nézve. Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy a két kormány közötti csatározásokban nemcsak a Volksbund, hanem az egész német kisebbség e két hatalmi tényező politikájának játékszere volt. A magyar politika „nagy öregje”, Bethlen István gróf már 1940 végén rámutatott arra, hogy a magyarországi németek könnyen felőrölődhetnek „két malomkö” között.⁷³ A berlini és a budapesti kormány valóban ilyen malomkövek voltak. A német kisebbséget – legkésőbb a kitelepítéskor – tudatosan a Volksbunddal azonosították és kollektív alapon ítélték el.

⁶⁹ Más színecetű volt a bácskai Berencz Ádám körüli csoport, amelynek együttműködését a Hűségmozgalommal az is bizonyítja, hogy mindkettőt támogatták és irányították az állami hatóságok.

⁷⁰ A Hűségmozgalomhoz lásd Fehér István: A bonyhádi hűségmozgalom történetéhez. Budapest, 1983.; Spannenberger, Norbert: Die „Treuebewegung”. Mythos und Wirklichkeit einer „ungarndeutschen” Untergrundbewegung. Südostdeutsches Archiv, Jg. 40-41. 1997-98. 107-132.

⁷¹ A probléma részletes elemzése nem fér e dolgozat kereteibe. Lásd Seewann – Spannenberger XXXVII-LXII., továbbá Bellér 350-351.

⁷² Az országos nagygyűlésről szóló jelentést lásd Deutscher Volksbote, 1944. április 28.

⁷³ Horthy Miklós titkos iratai. Szerkesztette: Szinai Miklós és Szücs László. Budapest, 1962. 209.

SPANNENBERGER, NORBERT

Volksbund. *National Socialist organization of an ethnic group
or an emancipationist minority association?*

In the government formed after the revolutions of 1919-18, Jakob Bleyer, leader of the Germans in Hungary was Minister of Nationalities. A supporter of the "unassailable Magyar supremacy", Bleyer was for a centralized and conservative form of government. The task of his ministry was not the elaboration of the future minority policy of the Hungarian government, but propaganda against the separation of Northern and Western Hungary, territories inhabited by Magyars. Thus the loss of Burgenland was regarded by the public as the personal failure of Bleyer, and his ministry was eventually dissolved.

In the wake of the shock of the Peace Treaty of Trianon, the Hungarian public, living in the heated atmosphere of the "conspiracy theory", according to which the disintegration of Hungary was the result of the undermining activities of the ethnic minorities, demanded the establishment of an ethnically unified and, therefore, "strong" Hungary as a necessary precondition of future revision. Accepting this, Bleyer acted accordingly. His thesis of "*Deutschungar*" ruled out "pan-German politics" and cooperation with the German minorities of neighbouring countries. This orientation was continued by the *Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein*.

According to the results of the elections of 1930, the proportion of Germans in the total population went down from 6.9% to 5.5%. This resulted in tensions in the leadership of the *Verein*. What is more, the new prime minister, Count Gyula Károlyi openly declared that permitting the Union to function had been an irreparable mistake, and he would not cooperate even with Bleyer. The situation was made more difficult when Gyula Gömbös became prime minister. After that Bleyer also looked to Berlin and to "pan-Germanism" for the saving of the German minority. Berlin, however, not embracing their cause for the time being, made it possible for the Hungarian government to take firm measures against the German minority leaders who wanted to vindicate national interests. After Bleyer's death, Franz Basch gradually moved to the foreground. Gömbös, who was for the complete suppression of the German minority movement, forfeited the last chance to put minority politics in Hungary on a new basis.

From 1937, Berlin increasingly tried to exploit the German minorities for its own foreign political ends. That is why the *Volksbund* was organized. However, since according to the intentions of the founders the organization should rather unite than polarize the Germans in Hungary, the *Volksbund* refused to be involved in partisan political activities. And although Berlin was in the background, the goals of the organization were less closely related to National Socialism than to the traditions of the protection of the minorities from the 1920s. At the same time, they regarded the power politics of the Third Reich as ethno-political ethnic group ideology. German imperial influence was increasing within the organization, reinforced by the weight of the ethnic Germans in recently reannexed Bácska. The politics of dissimulation that Berlin wanted to carry out naturally resulted in conflicts with the Hungarian government, but did not harmonize with the original ideas of the *Volksbund* either, the latter interpreting the protection of minority interests as defensive popular politics.